

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Корновенко Лариса Віталіївна

УДК 801.563:808.2

**ЗВЕРТАННЯ У ПРАГМАЛІНГВІСТИЧНОМУ АСПЕКТІ
(НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ)**

10.02.02 – російська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2001

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі загального та російського мовознавства Черкаського державного університету імені Б.Хмельницького, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Мусієнко Валентина Павлівна,
Черкаський державний університет
ім.Б.Хмельницького, завідувач кафедри
загального та російського мовознавства.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Бріцин Віктор Михайлович,
затупник директора Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні
НАН України,

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
Соколова Світлана Олегівна, старший науковий
співробітник Інституту української мови НАН України.

Провідна установа: Кіровоградський педагогічний університет
ім. В.К. Винни-ченка Міністерства освіти і науки України,
кафедра загального та російського мовознавства.

Захист відбудеться “_13_” квітня 2001р. о 14.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26. 053. 04. у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова (01030, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01030, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “12” березня 2001р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Гальона Н.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальною проблемою сучасного мовознавства є дослідження міжособистісного спілкування, моделювання поведінки мовної особистості, встановлення умов і закономірностей ефективної ситуації, детермінованої такими складовими чинниками, як позиції мовців та автора у модельному дискурсі художнього твору. Значимість обраного об'єкта дослідження зумовлена тим, що апелятивність є одним із найбільш вагомих показників розгортання емотивної шкали комунікації.

Дисертаційна робота присвячена вивченню звертання у найбільш перспективному нині комунікативно-прагматичному аспекті: досліджуються його комунікативно-прагматичні властивості в адекватних і неадекватних ситуаціях художньої комунікації.

У дискурсі художнього твору прагматична сутність звертання з'ясовується шляхом зіставлення мовленнєвої поведінки Мовця з нормативно-ціннісною системою Адресата.

Перспективи вивчення комунікативно-прагматичного аспекту звертань були окреслені на підставі нових досліджень з проблем мовленнєвої взаємодії комунікантів, встановлення, налагодження і підтримування контакту, прагматичного ефекту й ефективності висловлювання (Н.Д.Арутюнова, Ф.С.Бацевич, В.В.Богданов, Б.А.Єрмолаєв, Т.М.Ніколаєва, Г.Г.Почепцов, Л.П.Рижова, І.П.Сусов).

У сучасних дослідженнях звертання розглядається не лише у контексті граматики, а й як компонент комунікативного акту (Ю.Л.Агафонов, С.І.Войтович, І.Ндьй, М.М.Копиленко). Звертання, виконуючи функції встановлення і підтримання контакту, забезпечує умови комфортності інтерперсонального спілкування, у сфері якого діють відомі постулати співробітництва Г.П.Грайса: максима повноти інформації, максима кількості, максима манери.

Звертання як метакомунікативний засіб досліджувалися у лінгвістиці з позицій Адресанта, тому вважаємо актуальним вивчення звертань з позиції Адресата задля виявлення його ролі у створенні прагматично адекватних/неадекватних ситуацій. У нашій роботі реакція Адресата на звертання є домінуючою при визначенні адекватності вокативної ситуації.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, у яких ґрунтовно досліджуються засоби вираження звертань, його комунікативні функції, дотепер остаточно не розв'язаними у російській мові залишилися питання нормативності вживання звертань, умов і причин адекватності та ефективності.

Актуальність дослідження прагматичного аспекту звертань зумовлена загальною орієнтацією сучасної лінгвістики на пріоритетний принцип комунікативного детермінізму як інтегрованої єдності дискурсу (мовленнєвого твору) мовця і ситуації його продукування, а також важливістю комплексного дослідження прагматично адекватних / неадекватних звертань, які відіграють значну роль у забезпеченні успішного комунікативного співробітництва або комунікативного конфлікту.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційної роботи тісно пов'язана з науковою роботою кафедри загального та російського мовознавства Черкаського державного університету імені Б.Хмельницького, яка здійснюється у напрямку теоретичного та методичного забезпечення курсу "Теорія та практика комунікації", запровадженого на факультеті російської філології.

Метою дисертаційного дослідження є визначення комунікативно-прагматичних особливостей звертань у сучасній російській мові на матеріалі художнього тексту.

Для досягнення цієї мети належить вирішити такі завдання:

1. Подати концептуальну розробку понять прагматична адекватність/неадекватність звертань.
2. Охарактеризувати текстову валентність звертань.

3. Вилучити із досліджуваного матеріалу ситуації, які експліцитно засвідчують обумовлене звертанням стимулювання прагматично адекватної/неадекватної ситуації спілкування.
4. Окреслити найбільш поширені у художньому дискурсі типи реакцій, мотивованих адекватним/неадекватним звертанням.
5. Дати аналіз авторському коментарю як засобу кваліфікації емоційного стану Адресата у прагматиці досліджуваної одиниці.
6. З'ясувати потенціал прагматичної адекватності, найбільш характерні ситуації моделі комунікативної кооперації.
7. Описати звертання, які обумовлюють появу прагматичної неадекватності в модельних ситуаціях художнього тексту, причини виникнення комунікативного конфлікту.

Об'єктом дослідження є звертання з акцентованим перлокутивним ефектом у художній комунікації сучасної російської мови.

Матеріал дослідження. Вивчення адекватності/неадекватності звертань найбільш доцільно у дискурсі художнього тексту, оскільки саме він, відображуючи типові умови спілкування, експлікує широкий діапазон відтінків прагматичного впливу, які недосяжні для живого спостереження. Вибір текстів був орієнтований на розвідку кінцевого перлокутивного результату – прагматичної адекватності/неадекватності, що визначається позицією Адресата. Всього проаналізовано близько 3 тисяч одиниць вокативних контекстів, детермінованих адекватністю/неадекватністю звертань, виявлених шляхом суцільної вибірки із 25 000 сторінок художніх текстів російської літератури. Для аналізу ілюстративного матеріалу додатково було залучено дані “Словаря русского языка” у 4-х томах.

Методи дослідження. У дисертації застосовано комунікативно-прагматичний підхід до аналізу мовленнєвих явищ у вигляді комплексної методики: *контекстуально-інтерпретаційного аналізу, комунікативного моделювання.* Для висвітлення особливостей звертання у дискурсі художнього тексту додатково було залучено *інтроспективно-концептуальний* і контент-аналізи.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у тому, що у ній вперше:

- здійснено комплексний аналіз прагматичного потенціалу звертань на матеріалі художнього дискурсу;
- досліджено прагматично адекватні/неадекватні звертання з позицій Адресата та розгортання комунікації;
- обґрунтовано текстову валентність звертання;
- розроблено типологію мовленнєвих реакцій у ситуаціях з прагматичною неадекватністю звертань;
- виявлено закономірність взаємодії адекватності/неадекватності, ефективності/неефективності з позиції розгортання комунікативного акту.

Теоретичне значення роботи. Комплексний аналіз комунікативно-прагматичної специфіки звертань являє собою певний внесок у розбудову теорії комунікації. Запропонована методика дослідження вокативних ситуацій на матеріалі художнього тексту може стати основою для інших комунікативно-прагматичних досліджень мовленнєвих явищ, інтерпретації художнього тексту та моделювання міжособистісних відносин.

Практичне значення роботи визначається можливістю використання її положень у вузівських курсах сучасної російської мови, теорії і практики комунікації, культури мови та стилістики, у практиці викладання російської мови у середніх навчальних закладах, в тому числі як іноземної; лексикографічній та перекладацькій діяльності, у психологічних тренінгах з комунікації, лінгвістичних спецкурсах і спецсемінарах, у написанні курсових, кваліфікаційних і дипломних робіт з теорії тексту та комунікативної лінгвістики. Результати дослідження внесуть вклад у розв'язання ряду завдань, спрямованих на оптимізацію міжособистісних стосунків.

Апробація дослідження. Основні ідеї і висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри загального та російського мовознавства, на Всеукраїнських і Міжнародних конференціях (1988–2000 р.р.). Матеріали дослідження використовувалися протягом 3-х років при читанні курсу “Теорія та практика комунікації” у Черкаському державному університеті імені Б.Хмельницького. Висновки та результати роботи запроваджено у тренінги з “Активного соціально-психологічного навчання” кафедрою практичної психології Черкаського державного університету. Зміст роботи викладено у 12 публікаціях, з них - три фахові.

Структура роботи і обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної наукової літератури (232 позиції), списків ілюстративного матеріалу (97 творів) та довідників. Обсяг роботи 195 сторінок.

ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми, її актуальність, сформульовано мету і завдання дослідження, визначено наукову новизну, теоретичне та практичне значення, з'ясовано методи та матеріал дослідження.

Перший розділ “**Лінгвістичні засади прагматичного аналізу звертань**” присвячений історії вивчення звертання у вітчизняному мовознавстві, концептуальній розробці базових понять для розгортання апелятивної ситуації, виявленню прагматичного змісту звертань в комунікативній ситуації художнього тексту. Відомо, що звертання як мовний матеріал має різні дефініції у сучасній лінгвістиці: апелятив (М.М.Копиленко), вокатив (О.Г.Ветрова, М.М.Копиленко, Л.П.Рижова), комунікативне звертання (С.І.Войтович), еквівалент речення (Л.П.Іванова). У нашому дослідженні термін “звертання” вживається у двох основних значеннях: звертання як мовленнєвий акт (ситуація звертання) і звертання як мовний матеріал, що здійснює цей мовленнєвий акт. Ці значення легко розпізнаються у контекстуальному вживанні. Термін звертання береться за основу як традиційний у вітчизняному мовознавстві, гнучкий у функціональному обігу, найбільш повний за семантичним обсягом. Звертання об'єднує різнопланові граматичні одиниці: слова, словосполучення, односкладові конструкції з оцінно-кваліфікативним значенням, які стали предметом нашої уваги.

Неоднозначність у кваліфікації звертання зумовлена складністю його синтаксичної природи, поліфункціональністю, труднощами диференціації домінуючої і варіантної функцій. Ці питання знаходять відображення у роботах відомих вітчизняних лінгвістів: О.О.Шахматова, Ф.І.Буслаєва, О.М.Пешковського. Звертання спеціально досліджувалось у різних функціональних стилях, як у структурно-семантичному (Н.І.Адамушко, О.П.Бейліна, О.М.Галкіна-Федорук, В.Є.Гольдін, І.П.Іванова, О.П.Казанська), так і комунікативно-функціональному (С.І.Войтович, Р.М.Гайсіна, В.С.Жумагулова, А.О.Костильов, І.В.Мальцев, Л.П.Рижова) контекстах. Значний теоретичний потенціал у вивченні звертання накопичило українське мовознавство (О.О.Потебня, С.П.Бевзенко, І.Р.Вихованець, І.К.Кучеренко, А.Н.Мановицька, О.М.Масюкевич, М.С.Скаб, І.Т.Яценко). У розділі послідовно викладено проблеми граматичної природи, функціонально-семантичної специфіки звертань.

Розглядаються різні теоретичні концепції щодо визначення граматичної природи звертань. Це дискусійне питання досконально проаналізовано у працях Л.П.Іванової, В.П.Пронічева, О.Г.Руднева. У дисертації за основу взято концепцію відомого черкаського дослідника І.Т.Яценка щодо включення звертання у граматичну будову речення поряд із підметом, присудком, додатком, означенням і обставиною. Визначальною є думка про потребу вийти за межі застарілих понять при визначенні члена речення. При цьому на перший план висувається взаємозв'язок і співвідношення частин мови і члена речення. Конструктивна пропозиція щодо включення звертань у теорію членів речення може мати,

за І.Т.Яценком, таке обґрунтування: 1) слова, що вживаються як звертання, не втрачають семантичних і морфологічних ознак частини мови; 2) звертання найчастіше виражається іменником або його еквівалентом; 3) звертання як складова частина речення зв'язана своїм значенням зі змістом вислову, має пряме відношення до вираження думки; 4) у разі відсутності підмета смислове значення суб'єкта дії виражається звертанням, при цьому роль звертання у реченні розширюється; 5) присудок, як правило, узгоджується зі звертанням, що дає право говорити про вияв граматичних зв'язків із звертанням; 6) однорідні звертання, подібно до інших однорідних членів речення, поєднуються між собою сурядним зв'язком; 7) звертання може бути поширене тими ж способами, що й інші члени речення; 8) має особливий взаємозв'язок з займенником другої особи; 9) звертання має ряд синтаксичних ознак, властивих іншим складовим частинам речення, а тому можна вважати його таким членом речення, який відокремлений завдяки своїй незалежності. Ця давня ідея вченого координується з сучасними положеннями семантичного синтаксису та комунікативної лінгвістики, знайшла підтримку і подальший розвиток в роботах сучасних мовознавців (І.І.Ковтунова, А.О.Костильов, І.В.Мальцев). Сучасний рівень науки дозволяє говорити про семантичну структуру речення як про особливе, автономне явище. І, отже, при вивченні того чи іншого синтаксичного об'єкта необхідно брати до уваги не лише його синтаксичний статус і характер зв'язку з іншими членами речення, але й його місце серед компонентів семантичної структури. Якщо здійснити такий підхід, то побачимо величезну диспропорцію: не член синтаксичної будови є одним із головних компонентів семантичної структури речення.

Незважаючи на те, що функціям звертань присвячена велика кількість робіт, в яких пропонуються класифікації на різних теоретичних засадах, це питання залишається дискусійним у лінгвістиці (Ю.Л.Агафонов, В.С.Гольдін, В.С.Жумагулова, О.А.Мізін, Л.П.Рижова). Відомо, що звертання як актуальний компонент комунікативної ситуації в одному вживанні може реалізувати кілька функцій, які актуалізуються залежно від конкретного комунікативного завдання. Основною інваріантною функцією звертання з позиції мовленнєвої діяльності можна вважати апелятивну. Конкретизація комунікативної функції мови, за Р.Якобсоном, дає можливість для виділення варіантних функцій звертання: конотативної, орієнтованої на адресат мовлення, експресивної (оцінно-характеризуючої), фатичної (встановлення контакту), метамовної (організуючої і регулюючої). На відміну від інших функціональних підхід враховує й ієрархічну залежність усіх функцій.

У роботі акцентовано специфічну властивість звертань – комунікативну поліфункціональність, що детермінується умовами конкретної комунікативної ситуації.

Комунікативно-функціональний, прагматичний підхід характеризується переходом від вивчення граматичної природи і структурно-семантичних особливостей звертання до виявлення його ролі у складі дискурсу. Цей підхід визначає актуальні перспективи подальшого вивчення малодосліджених проблем комунікативної адекватності художнього тексту, інтерактивності автора та читача, особистостей мовців, детермінованих соціально-психологічними, етнокультурологічними, ментальними чинниками тощо.

Мовленнєвий вплив (термін Дж.Остіна) походить від перлокутивного аспекта комунікації і відображає вплив мовця на комунікативного партнера (в нашій роботі Мовець – Адресат) з метою досягнення певного ефекту. Модель комунікативного акту, за Дж.Остіним, – це трирівневе утворення, що включає локуцію (стосовно до використання мовних засобів), ілокуцію (щодо декларованої мети і ряду умов здійснення), перлокуцію (досягнення результатів), тобто, це вплив висловлювання на Адресата. Використання цих понять щодо предмета нашого дослідження закономірно порушує питання про комунікативний намір (ілокуції Мовця), особливості локуції і характер перлокутивного ефекту, що виникає у результаті акту звертання. У дисертації звертання досліджується в аспекті перлокуції як мовленнєвий засіб, який зумовлює появу прагматично адекватних/неадекватних ситуацій. Прагматично адекватні звертання розвивають

комунікацію, задовольняють вимоги Адресата, сприяють досягненню прагматичної інтенції Мовця. Прагматично неадекватні звертання ускладнюють комунікацію, спричиняють комунікативні невдачі, не відповідають вимогам Адресата, нерідко провокують повне припинення комунікації, що відображається у художньому дискурсі. У визначенні адекватності та ефективності особливе місце належить зворотній реакції – репліці Адресата, спрямованій саме на звертання. Таким чином, поняття адекватність застосовується щодо звертань, які стимулюють розвиток комунікації і створюють найбільш сприятливі умови для її розгортання та позитивного сприйняття Адресата (модель кооперації). Прагматична неадекватність виникає в результаті комунікативної невідповідності звертання особистісним вимогам Адресата і може спричинити комунікативний конфлікт (модель конфлікту). Слід зазначити, що з поняттям адекватність тісно пов'язане поняття ефективність, зокрема, ефективність розглядається у працях сучасних лінгвістів як універсальна комунікативна категорія, що обумовлюється гармонізацією й оптимізацією мовленнєвого спілкування (М.М.Бахтін, Н.С.Болотнова, О.О.Селіванова).

Прагматична ефективність – це вербалізована на рівні художньої комунікації міра відповідності результату комунікативній меті. Таким чином, у визначенні цієї категорії актуальною є не лише позиція Адресата, але й Мовця. Адекватні звертання є водночас ефективними (для Мовця і для Адресата), неадекватні можуть бути неефективними для Адресата і ефективними для Мовця при умисній інтенції. У визначенні адекватності та ефективності звертання особливе місце належить репліці-відповіді Адресата, яка часто включає звертання або спрямована саме на нього. Тому вважаємо, що стимулюючі властивості звертання рівноцінні, а в деяких випадках і сильніші від стимулюючих можливостей інших засобів мовленнєвого впливу. Реакція Адресата на форму і характер звертання може відобразитися як у висловлюванні – відповіді, так і в авторському контексті.

На основі концепції Дж.Остіна було обґрунтовано поняттєвий апарат і контрольну методичку аналізу звертань у тексті. На першому етапі дослідження виявлено комунікативні моделі кооперації і конфлікту, на їх основі визначено умови та причини виникнення адекватності/неадекватності, розроблено типологію адекватних та неадекватних звертань. На другому етапі було вивчено висловлювання – відповіді Адресата, а також авторський коментар, що експліцитно відображає перлокутивний ефект акту звертання.

Вибір звертання Мовцем засвідчує вплив на Адресата мовлення, оскільки варіант звертання може експлікувати відношення до Адресата, бути показником передбачуваної моделі мовленнєвої взаємодії, виявляти особистісні якості Мовця. Можна стверджувати, що з прагматичної точки зору звертання унікальне явище: існує для апеляції до нього і, водночас, відображає особистість Мовця.

Дослідження звертання у моделях художньої комунікації дозволило з'ясувати його текстову валентність, яка, насамперед, визначає “радіус дії” (термін А.О.Костильова) звертання у дискурсі. Аналіз текстової валентності виступає допоміжним чинником у вивченні адекватності та ефективності звертань. З'ясовано, що прагматично адекватні звертання мають певні обмеження у виявленні текстової валентності. Це, передусім, стосується звертань, які функціонують для встановлення, налагодження та підтримування контакту, стимулюють розгортання нормативної комунікативної ситуації. Реакція Адресата спрямована не на форму і характер звертання, а на комунікативну взаємодію. Прагматично неадекватні звертання мають максимальну валентність, яка може бути виявлена як у репліці-відповіді Адресата, так і на рівні декількох речень художнього дискурсу. Прагматична валентність виявляється у тому, що у репліках-реакціях ситуації та у широкому фрагменті тексту звертання актуалізує своє значення. Воно транспонується у нову синтаксичну позицію (головного чи другорядного члена), “заряджає” своїм змістом широкий контекст, стимулює розгортання інформаційного тексту. Так, наприклад,

фразеологічне звертання “правая рука”, виступаючи як назва Адресата мовлення, стає функціональним еквівалентом його власного імені.

- — *Слушай, правая рука! Неужели можно позволить, чтобы по милости твоего Касьяна научная мысль годами стояла на месте!* (В.Дудинцев. Белые одежды).

Далі, транспонуючись у нову синтаксичну позицію (підмета, додатка), звертання актуалізує своє значення, заряджає змістом широкий контекст художнього дискурсу.

- — *Материальные ценности не утрачивают своей цены от перемены хозяина, — сказал он холодно и чуть с гневом. “Правая рука” была на страже позиции академика.*

- — *А у меня на месте, — хотел сказать Федор Иванович, но смолчал. Понял, что будет не похоже на “правую руку” академика.*

Прагматична валентність найчастіше виявляється у зарядженості змістом звертання комунікації художнього тексту.

- *...и адмирал с самым приветливым видом сказал, чувствуя потребность ободрить смущенного лейтенанта:*

– *Вот видите, любезный друг, мы на четверть узла прибавили ходу ...*

Этот “любезный друг” не привел, однако, лейтенанта Снежкова в радостное настроение. И он, как и другие, очень хорошо знал, что у беспокойного адмирала вслед за “любезным другом” мог появиться такой нелюбезный окрик, от которого у тетки Авдотьи положительно душа уходила в пятки (К.Н.Станюкович. Беспокойный адмирал).

При цьому номінація-звертання, транспонуючись у нову синтаксичну позицію, найчастіше набуває іронічного або негативного оцінного значення, стає центром розгортання комунікативного контексту. Прагматичну валентність звертання досліджено у художньому дискурсі, оскільки саме він дозволяє простежити всі семантичні нюанси безпосереднього вербального спілкування. Загалом, текстова валентність зумовлена лінгвістичними та нелінгвістичними чинниками.

У другому розділі дисертації “**Прагматично адекватні вокативні ситуації**” досліджено ситуації “комунікативної кооперації” та умови адекватності, розроблена типологія адекватних звертань.

Об’єднання прагматично адекватних звертань у єдину групу здійснено на підставі позитивного комунікативного результату, детермінованого кінцевою метою — ефективністю комунікативного акту. Проаналізовано чотири типи прагматично адекватних звертань, які умовно називаємо нормативними, акцентованими, компліментарними та потенційно адекватними. Така класифікація дозволила достатньою мірою упорядкувати строкатий ілюстративний матеріал та здійснити його комплексний прагмалінгвістичний аналіз. Нормативні звертання становлять найпродуктивнішу групу серед прагматично адекватних. Нормативні звертання детерміновані апелювальною, фатичною, соціально-регулятивною, конативною функціями. Встановлено наявність взаємозв’язку різних етапів комунікативного акту з нормативними звертаннями: встановлюють мовний контакт, засвідчують готовність до налагодження контакту, скеровують сприйняття інформації; підтримуючи увагу, контролюють розгортання, завершення чи розмикання комунікації. Засобом експлікації прагматичного потенціалу нормативних звертань є типове розгортання комунікативної ситуації, і на цій підставі вони кваліфікуються як адекватні й ефективні.

- *За столом в палисаднике полная женщина перебирала клубнику. <...> Она без улыбки посмотрела на Ивана, неторопливо заправила под косынку, подбитую проседью прядь.*

– *Здравствуй, Иван.*

– *Здравствуй, Надя.* (Б.Васильев. Иванов катер).

- — *Саня, да что с тобой?*

– *Ничего, тетя Даша. А где еще у вас эти старые письма?* (В.Каверин. Два капитана).

Засобом експлікації адекватності й ефективності акцентованих звертань є зафіксована у художньому тексті позитивна реакція Адресата. Для Мовця акцентовані звертання можуть стати ефективним засобом впливу на Адресата мовлення, навіть можливим засобом маніпулювання його свідомістю. Акцентовані звертання репрезентовані різноманітним мовним матеріалом. Найбільш типові серед них звертання на ім'я, ім'я/по батькові, терміни спорідненості, оцінні номінації, звертання, що акцентують позитивну зарядженість стилю, манери спілкування комунікантів.

Акцентовані звертання нерідко відіграють у ситуації роль прагматичної детермінанти, визначають стратегію впливу Мовця, зумовлюють бажаний перлокутивний ефект.:

• – *Нугзарка, это ты?! Нашел способ шутить! Так человека можно и в Кащенко отправить!*

Он обнял ее по-дружески. Ему так понравилась эта манера общения: Нугзарка, - как будто они просто такие приятели, которые когда-то вольничали вместе (В.Аксенов. Московская сага).

• – *Вероника!* – крикнула звонким голосом и, обернувшись, приставила к глазам мокрую руку, на которой играло солнце, - слышь, *Вероника!* Давай купаться.

Сестра остановилась. “Вероника”, - вот что прежде всего дошло до ее радостно встrepенувшегося сознания (Р.Киреев. И тут мы расстанемся с ним).

Компліментарні звертання мають посиленій позитивний емоційно-оцінний заряд на межі порушення комунікативної істини. Використання компліментарних звертань знаходить відображення на стратегічній перспективі розгортання комунікативної ситуації. Компліментарні звертання зумовлюють почуття задоволення та емоційного визнання в Адресата, є ефективним засобом створення прагматично адекватних ситуацій.

•... *Вновь явился не запылится бесстыжий Батариков.*

– *Здрасьте, люди любезные, - издали поздоровался. Губы его были разбиты в кровь, под глазом назревал солидной величины синяк .... Однако, когда Елена к нему подошла, замурлыкал, как с соблазнительной медсестрой тяжело раненный.*

– *Красавица наша, Елена премудрая. Свет очей сельских. Звезды вас в подарок прислали. Безоговорочно. Извините, это опять я вам надоестъ зашел* (Г.Абрамов. Спорыш).

• – *Ой, Елена, - обрадовался Батариков, - бесценная наша, как вы душу мою разглядели и сумели понять, поражаюсь даже* (Г.Абрамов. Спорыш).

Домінуючою підставою для визначення адекватності звертань 1 – 3 груп є реакція Адресата. Однак реальна комунікативна ситуація – це складний феномен, тому можливі такі ситуації, в яких позиція Адресата не виявляється не тільки експліцитно, але й імпліцитно з причини принципової неможливості: звертання до ненароджених дітей, малюків, до тварин, явищ природи, артефактів. Головним критерієм у визначенні адекватності у подібних вокативних ситуаціях є яскраво виражена позиція Мовця, його інтенції і мовленнєве наповнення форми звертання. Потенційно позиція Мовця може бути позитивною і негативною, але у нашому матеріалі таким чином формуються тільки ситуації з позитивним потенціалом, тобто прагматично адекватні. Враховуючи те, що підставою для їх окреслення є позиція не Адресата, а Мовця, ми умовно називаємо їх потенційно адекватними. У дискурсі художнього тексту зафіксовано ситуації зі звертаннями до тварин, наприклад, собака може стати об'єктом мовленнєвого і невербального впливу Мовця. Ласкава інтонація, слова, звернені до безпритульної тварини, засвідчують доброзичливе ставлення Мовця. Сутність цього почуття виявляється в емпатії, здатності Мовця до заглиблення у світ відчуттів іншого. Потенційна адекватність логічно виявлена у тому, що Адресат мусить реагувати на добро.

• – *Куть, куть, куть! Шарик, а Шарик ... Чего ты скулишь, бедняжка. Кто тебя обидел? Ух ...*

– **“Шарик”** – она назвала его ... Какой он к черту **“Шарик”**? Шарик – это значит круглый, упитанный, глупый, овсянку жрет, сын знатных родителей, а он лохматый, долговязый и рваный, шляйка поджарая, бездомный пес. Впрочем, спасибо на добром слове.

[загадочный господин отломил кусок колбасы]

О, бескорыстная личность! У-у-у!

–Фить-фить,- посвистал господин и добавил строгим голосом: - **Бери! Шарик! Шарик!**

Опять **Шарик. Окрестили. Да называйте как хотите** за такой исключительный ваш поступок (М.Булгаков. Собачье сердце).

Потенційна адекватність відображена також у ситуаціях з особистісними уподобаннями Мовця (при умові мовчання Адресата). Експлікаторами позитивної оцінки власного вибору звертання нерідко є висловлювання типу “ей нравилось”, “ему хочется”, “он любит так обращаться” в авторському коментарі ситуації.

- – **Что купила, хозяйка?** – всунулась Катька в кабинет вслед за Лилией. Ей почему-то **нравилось такое обращение** к бывшей подопечной (С.Мощева. Мать Лилия).

Таким чином, потенційна адекватність звертань виявляється яскраво репрезентованою позицією Мовця.

Прагматично адекватні звертання належать до типу звертань із позитивним прагматичним потенціалом. Основним комунікативно-інтенціональним змістом адекватних звертань є ефективно розгортання комунікативного акту.

У третьому розділі **“Прагматична неадекватність звертань”** проаналізовано неадекватні звертання у різноманітних комунікативних ситуаціях, з’ясовано умови і причини неадекватності, розроблено типологію мовленнєвих реакцій у ситуаціях з прагматичною неадекватністю, досліджено авторський коментар як засіб відображення прагматичної інформації відносно розгортання вокативного акту. Відповідно до негативної реакції Адресата на звертання, а також враховуючи позицію Мовця (його навмисну чи ненавмисну інтенцію) описано два основні варіанти моделі комунікативного конфлікту. Таким чином вирішується завдання виявлення умов неадекватності в аспекті мовленнєвого матеріалу, інтенцій комунікантів, перлокутивного ефекту.

Перший варіант моделі комунікативного конфлікту базується на негативній реакції Адресата, зумовленій навмисною інтенцією Мовця:

- *Но так как машин было много, то старик забеспокоился и, дернув сына за руку, попросил: – Ты, **Родион Мефодиевич**, накажи матросам рыбку не забыть. <...>*

–**Ты с чего это меня по отчеству величаешь?** – спросил контр-адмирал.

–*Но старик досадливо отмахнулся, – Что ж мне тебя – Родькой звать, что ли?* (Ю.Герман. Дорогой мой человек).

- *И.Крымов, выдерживая необходимую степень насмешливого спокойствия, проговорил:*

– *И ты, **Брут**?*

– **Откуда такой еще Брут? Какой еще ... ? Вы меня не очень..!** (Ю.Бондарев Игра).

Другий варіант моделі комунікативного конфлікту виділяється на підставі негативної реакції, спричиненої випадковістю, ненавмисним порушенням конвенціональних вимог Адресата:

- –*Ты с какой стороны в шалман завернул, а?*

–*Не помню, **родной** ... – тоскливо и еле внятно ответил второй, – не помню, **друг**.*

–*Ты в други мне, змеюга, не лезь!* (В.Шефнер. Лачуга должника).

- –*Но, **дорогой мой**...*

– **Я не дорогой вам!** – пискнул *Мармышкин* (Р.Киреев. Застравший).

Репліки-відповіді Адресата, зумовлені неадекватним звертанням, відображують реакції роздратування, невизнання, незгоди, причому характер емоційно-оцінного значення

звертання передається комплексно, включаючи різні підсистеми мови. Реалізація реплік-реакцій в неадекватній вокативній ситуації маніфестує 5 основних типів, які подаємо з огляду на частотність, що зменшується.

Репліки незгоди першого типу репрезентовані синтаксичною конструкцією “Я не N₁” та її модифікаціями:

- – *Послушай, детка...*

- *Я не детка.* (И.Булгакова. Последняя свобода).

Другий тип реалізується моделями типу: “От такого слышу...”, “Сам такой”:

- – *Ну, что ты кричишь, сумасшедшая? – прошипел он подходя к матери.*

- *Сам сумасшедший, - быстро ответила ему Людмила, – Беги к отцу.* (В.Алексеев. Паровоз из Гонконга).

Репліки-питальні фраземи третього типу репрезентовано конструкціями “А почему вы так называете ...”, “Какой еще ...”, “Что за ...”

- – *Ты откуда такой, паровоз?*

- *А почему вы меня паровозом называете?* (А.Голубев. Высшая степень риска)

Четвертий тип реалізується моделями заборони на подібні звертання (від категоричної заборони – до відчуження звертання):

- – *Нет, сегодня поговорим, дорогой племянник, сегодня я тебе кое-что скажу.*

- *Не смейте называть меня племянничком!* (В.Аксенов. Московская сага).

П’ятий тип створюють репліки – корекції помилкових звертань.

- – *Здорово, Боб! Сколько лет, сколько зим!*

- *Извините, но вы ошиблись! Я не Боб.* (Э.Рязанов. Предсказание).

Репліка-відповідь може включати комбінацію наведених реплік (типи 1-5):

- – *... Что вы, в самом деле, в кабаке, что ли?*

- *Что-то вы меня, папаша, больно утесняете, - вдруг плаксиво выговорил человек. Филипп Филлипович покраснел, очки сверкнули.*

- *Кто это тут вам “папаша”? Что это за фамильярности? Чтобы я больше не слышал этого слова! Называть меня по имени и отчеству!* (М.Булгаков. Собачье сердце).

Репліки-відповіді експлікують негативну реакцію Адресата на звертання, пропонують для Мовця варіант виходу з конфліктної ситуації з метою ефективного продовження комунікації.

Матеріалом для кваліфікації адекватності/неадекватності звертання при відсутності реакції Адресата може слугувати авторський коментар. І в цьому – можливості художнього тексту, оскільки у звичайному живому спілкуванні Мовець повинен здогадатись про характер реакції з метою реалізації своїх ілокутивних цілей. Авторський коментар вокативної ситуації глибоко окреслює позиції Адресата і Мовця. Аналіз адекватних/неадекватних ситуацій мовлення дав можливість описати чотири різновиди контекстів з авторським коментарем. Авторський коментар виступає як засіб: а) вияву прагматичної інформації відносно мовленнєвої дії Адресата і Мовця; б) відображення особливостей ситуації взагалі; в) опису паралінгвістичних дій, які співвідносяться з мовленнєвими, експлікують почуття задоволення/незадоволення, згоди/незгоди Адресата; г) мотивації внутрішнього емоційного стану Адресата.

- [Жена историка Д.И.Иловайского на Смоленском рынке в одну из голодных и холодных “революционных зим” продает что-то из сундука]

- *Сколько?*

- *Столько.*

- *Да что ты, тетка... (под пронзительным взглядом) – Да что вы, гражданка... (и не вынося глаз) – да помилуйте, мадам* (М.Цветаева. Дом у старого Пимена).

- – *И о тебе, глядишь, к тому времени вспомним, доцент!... уж точно станешь доцентом!* – Слово “доцент” у нас было тогда как бы ругательством. Повторенное

слово “доцент” можно было считать умышленной обидой. Я смолчал. Я замкнулся (В.Маканин. Отставший).

Авторський коментар дає можливість виявити не лише безпосереднє реагування – вираження емоцій Адресата в експліцитній формі, але й репрезентує імпліцитну трансляцію позитивних та негативних емоцій Адресата, у такому випадку реальна комунікативна ситуація знаходить зображення у внутрішньому мовленні.

Основні результати дисертаційного дослідження відображено у висновках:

1. Комунікативно-прагматична функція звертання забезпечує йому важливе місце у системі засобів мовленнєвого впливу. Вокативна ситуація – міжособистісне надбання Адресата і Мовця, тому врахування двох позицій особливо значуще для вивчення мовленнєвого впливу звертання і прагматичної ефективності. Домінуючою у визначенні адекватності є позиція Адресата, яка включає сприйняття висловлювання із звертанням і реагування у відповідь.
2. На основі позитивного результату комунікативного акту виділено групу прагматично адекватних звертань, що реалізуються у чотирьох різновидах: нормативні, акцентовані, компліментарні і потенційно адекватні. Прагматично адекватні звертання виявляють різноманітні варіанти моделі комунікативної кооперації, є запорукою розвитку ефективної комунікації. Звертання з позитивним потенціалом кількісно домінують у художніх текстах.
3. Звертання, які провокують негативну реакцію Адресата, формують групу прагматичної неадекватності. Прагматична неадекватність зумовлена як навмисним ігноруванням особистісних вимог Адресата, так і випадковим порушенням мовленнєвих, когнітивно-інтерпретаційних, соціокультурних норм Мовцем. Прагматично неадекватні звертання репрезентують модель комунікативного конфлікту, який експлікується у типізованих мовленнєвою практикою реакціях незгоди.
4. Прагматично адекватні та неадекватні звертання мають валентності властивості: вступають у змістову і семантичну взаємодію з відповідними мовленнєвими актами у процесі комунікації, транспонуються у нову синтаксичну позицію (головних і другорядних членів речення), “заряджають” своїм змістом широкий контекст художньої комунікації.
5. До основних екстралінгвістичних факторів, що зумовлюють виникнення прагматично адекватних / неадекватних звертань, належать закономірності комунікативної ситуації, позиції Адресата і Мовця у дискурсі художнього тексту у сукупності їх особистісних характеристик: соціально-рольових, статевих і вікових, етнокультурних, психологічних, ментальних.
6. Прагматична ефективність у адекватних/неадекватних ситуаціях виявляється як міра відповідності результату комунікативній інтенції Мовця. Прагматично ефективними можуть бути адекватні і неадекватні звертання, коли комунікативна інтенція Мовця збігається з негативною реакцією Адресата.
7. Невербальні засоби комунікації, супроводжуючи вербальне спілкування, відіграють значну роль в експлікації комунікативно-прагматичного потенціалу звертання та відповідної репліки Адресата на висловлювання із звертанням.
8. Прагматичний ефект від позитивного чи негативного мовленнєвого акту звертання розглядається нами як певний суб’єктивний стан, який виникає на основі взаємодії звертання і репліки-реакції, що свідчить про утворення нової єдності надтекстового характеру.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНІ В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Проценко(Корновенко) Л.В. Отражение прагматической неадекватности обращений в повести А.И.Куприна “Молох” // Тезисы докладов и сообщений научно-практической конференции “Купринские чтения”, посвященной 120-летию со дня рождения А.И.Куприна. – Каменец-Подольский: Кам.-Под. гос. пед. ин-т, 1990. – С. 91 – 92.
2. Проценко(Корновенко) Л.В. Любовь до Батьківщини як один з гуманістичних принципів Т.Г.Шевченка / на матеріалі звертань в поезіях // Т.Г.Шевченко і загальнолюдські ідеали. Тези доповідей і повідомлень – Черкаси: ЧДП, 1991. – С. 45 – 47.
3. Проценко(Корновенко) Л.В. Обращение как функционально-однотипная семантико-синтаксическая единица близкородственных языков // Проблеми зіставної семантики. Матеріали республіканської наукової конференції – Київ – Черкаси: ЧДП, 1992. – С.154 – 155.
4. Проценко(Корновенко) Л.В. “Найліпша окраса життя” (звертання до М.Ковалинського в епістолярії Г.С.Сковороди) // Григорій Савович Сковорода – письменник, філософ, педагог. Тези міжвузівської наукової конференції – Черкаси: ЧДП, 1994. – С. 98 – 99.
5. Проценко(Корновенко) Л.В. Наследие А.А.Потебни и развитие современной филологической и исторической науки. Материалы научной конференции – Черкаси: ЧГУ, 1996. – С. 24 – 26.
6. Проценко(Корновенко) Л.В. Відтворення звертань в російських перекладах поезії Л.Українки // Проблеми зіставної семантики. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції – Київ: КДЛУ, 1995. – С. 237 – 239.
7. Проценко(Корновенко) Л.В. Прагматическая адекватность обращений // Лінгвістичні студії. Збірник наукових праць. Вип.ІІ. – Черкаси: “Сіяч”, 1997. – С.147 – 157.
8. Проценко(Корновенко) Л.В. Лингвопрагматический аспект валентностных свойств обращения // IV Міжнародна конференція “Франція та Україна у контексті діалогу національних культур”. Матеріали. – Дніпропетровськ: Поліграфіст, 1997. – Т.І. – Ч.І. – С. 148 – 151.
9. Корновенко Л.В. Етнокультурний аспект звертань // Актуальні проблеми металінгвістики: Наук. збірн. – Київ – Черкаси: “Брама”, 1999. – С. 164 – 168.
10. Корновенко Л.В., Голубничая О.И. Обращение как средство психологической поддержки // Русистика и современность. Языкознание. Под ред. М.Тобран. – Жешув: wsp, 2000. – С. 136 – 147/
11. Корновенко Л.В. Авторский комментарий вокативной ситуации // Наука і сучасність: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – К.: ІЗМН, 2001. – С.
12. Корновенко Л.В. Текстовая валентность обращения // Система і структура східнослов'янських мов: Міжкафедральний збірник наукових праць. – К.: КДПУ, 2001. – С.

АНОТАЦІЇ

Корновенко Л.В. Звертання у прагмалінгвістичному аспекті (на матеріалі сучасної російської мови). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.02 – російська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. Київ. 2000.

Дисертація присвячена прагмалінгвістичному дослідженню звертання у сучасній російській мові. Об'єктом комплексного аналізу є ситуації мовленнєвого акту звертання з експлікованим перлокутивним ефектом. У роботі визначено комунікативно-прагматичний

потенціал прагматично адекватних/неадекватних звертань. На підставі позитивної/негативної реакції Адресата встановлено різновиди комунікативних моделей кооперації та конфлікту. Проведено комплексний аналіз адекватних/неадекватних звертань, встановлено їх типологію, виявлено типізовані мовленнєвою практикою репліки-реакції Адресата, досліджено авторський коментар як засіб зображення комунікації загалом.

Ключові слова: звертання, комунікативна ситуація, адекватність/неадекватність, ефективність/неефективність, модель комунікативної кооперації, модель комунікативного конфлікту.

Корновенко Л.В. Обращение в прагмалингвистическом аспекте (на материале современного русского языка). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 – русский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2000.

Диссертация посвящена прагмалингвистическому исследованию обращения в современном русском языке. Объектом комплексного анализа являются ситуации обращения с отмеченным перлокутивным эффектом. В работе устанавливается коммуникативно-прагматический потенциал прагматически адекватных/неадекватных обращений. На основе положительной/отрицательной реакции Адресата определяются коммуникативные модели сотрудничества и конфликта.

Прагматическая адекватность в ситуации обращения была определена как максимальное соответствие, проявляющееся в совпадениях требований Адресата и коммуникативной цели, намерения Говорящего, и выявляется нами на основе анализа текстовых фрагментов, включающих обращение с проекцией на положительный коммуникативный эффект. Прагматическая неадекватность в акте обращенности – это несоответствие, которое возникает вследствие несовпадения требований Адресата и коммуникативной цели Говорящего. Причем прагматическая неадекватность может быть обусловлена как намеренной, так и ненамеренной коммуникативной целью Говорящего, а также может быть представлена как психологический аффект – устойчивое отрицательное состояние, которое является как бы защитной реакцией, позволяющей выйти из конфликта. С понятием адекватность/неадекватность тесно связано понятие эффективность/неэффективность. Эффективность в вокативной ситуации проявляется в лингвистическом и нелингвистическом поведении Адресата и выражается лингвистическими средствами. Для определения адекватности доминирующим критерием является ответная положительная/отрицательная реакция Адресата, в определении эффективности приоритетной является позиция Говорящего.

Специфической особенностью прагматически адекватных/неадекватных обращений являются их валентностные свойства. Прагматическая валентность проявляется в способности вокативных реплик вызывать ответные речевые реакции, вступать во взаимосвязь с ответными высказываниями, порождать развитие текста, в результате чего создаются диалогические единства различной коммуникативной направленности. В ответной реплике обращение (речевой материал) занимает новую синтаксическую позицию, актуализируя собственное значение.

Устанавливаются причины и условия создания прагматически адекватных вокативных ситуаций, это: коммуникативная правильность, соответствие коммуникативной норме и коммуникативной истине, удовлетворение требований и представлений Адресата. Положительная реакция Адресата на обращение, которая может быть как эксплицированной, так и имплицированной, определяет нормативное развитие коммуникативного акта, является основным критерием для определения ситуации

адекватной и эффективной. На основе реакций Адресата составляется типология прагматически адекватных обращений.

Прагматически неадекватные обращения охарактеризованы как эффективные/неэффективные на основании конечного коммуникативного результата. Прагматически неадекватные обращения эффективны, если коммуникативная установка Говорящего и результат коммуникации совпадают. Так, обращение эффективно реализует намеренную стратегию Говорящего оскорбить, разозлить Адресата речи и создает прагматически неадекватную ситуацию общения. Коммуникативная установка Говорящего и реакция Адресата не совпадают, если Говорящий случайно не учел какие-либо из требований и представлений Адресата, в таком случае неадекватное и неэффективное обращение создает конфликтную ситуацию общения. Прагматически неадекватные обращения, как правило, вызывают вербальные и невербальные реакции, которые, имея отрицательный эмоционально-оценочный характер, репрезентуют различные типы несогласия, возражения, неодобрения, коррекции и т. д.

Составлена типология ответных реакций Адресата в прагматически неадекватных ситуациях общения, выявлены языковые средства и способы их реализации. Тактика речевого реагирования Адресата определяет характер речевой ситуации: адекватный/неадекватный. Слабо выраженной является тактика согласия Адресата в ситуации прагматической адекватности обращения, поэтому эти реакции отдельно не выделялись и анализировались в коммуникативных ситуациях.

Ключевые слова: обращение, коммуникативная ситуация, адекватность/неадекватность, эффективность/неэффективность, модель коммуникативного сотрудничества, модель коммуникативного конфликта.

Kornovenko L.V. Direct address: pragmalinguistic aspect (based on the material of modern Russian language).

Dissertation submitted to Candidate-of-Science (Philology) degree, speciality 10.02.02. – Russian language. M. Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2001.

The dissertation deals with the pragmalinguistic research of direct address in modern Russian. The object of complex analysis is situations of speech direct address statement with explicative perlocutive effect.

The work introduces communicative and pragmatic potential of adequate / inadequate direct addresses. Communicative patterns of cooperation and conflict are determined on the grounds of positive negative addressees reaction.

Carried out is complex analysis of adequate / inadequate direct addresses their tipology. The work presents author's annotation and addressee's remark-reactions.

Key words: direct address, situation, communicative cooperation and conflict patterns, adequate / inadequate direct address.